Faculty of Letters Journal of Social Sciences

| cujos.cumhuriyet.edu.tr | Founded: 1982 Available online, ISSN: 1305-5143 Publisher: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

The Philosophical and Sociological Limits of Freedom in the Frankfurt School

Hatice Karakuş Öztürk[1,a,*]

[1] *Education Department of Sociology, Faculty of Arts and Sciences, Artvin Çoruh University, Artvin, Türkiye*
**Corresponding author*

Research Article

History

Received: 18/06/2026
Accepted: 16/07/2026

ABSTRACT

This study examines the philosophical and sociological boundaries of the concept of freedom within the intellectual tradition of the Frankfurt School. The point of departure of the research is the Frankfurt School's critique, particularly developed by Max Horkheimer and Theodor Adorno, of the relationship between Enlightenment, reason, and freedom within the framework of Critical Theory. The primary aim of the study is to evaluate the Frankfurt School's understanding of freedom through the concepts of instrumental reason, Enlightenment, culture industry, and totalitarianism, and to reveal the theoretical limitations of this approach.

Drawing upon a literature-based analysis, the study investigates the philosophical foundations of the Frankfurt School, its conception of Critical Theory, and its analyses of totalitarianism. The findings indicate that the School made significant contributions to explaining the mechanisms of domination in modern societies through its critique of positivism, analyses of the culture industry, and conceptualization of instrumental reason. However, the strong identification established between reason and totalitarianism appears to narrow the scope of freedom, leading Critical Theory toward an increasingly pessimistic orientation and making it difficult to develop a concrete perspective on social transformation and emancipation. Furthermore, the argument that the Enlightenment produces totalitarian outcomes through instrumental reason seems insufficient to account for the experiences of democratization and emancipation that have emerged in modern societies.

The study also examines the Frankfurt School's contested relationship with Marxism, as well as its critiques of fascism and positivism. Particular attention is given to the School's engagement with bourgeois political thought in tracing its intellectual roots, which constitutes an important dimension of the broader discussion. In conclusion, while the Frankfurt School has made substantial contributions to critiques of modern society and debates on freedom, the article argues that its tendency to overgeneralize the critique of Enlightenment and reason ultimately constrains the possibilities of emancipation. Therefore, it is concluded that, alongside critiques of instrumental reason, emancipatory dynamics such as communication, democratic participation, and social praxis should also be taken into consideration in order to preserve and advance freedom.

Keywords: Frankfurt School, Enlightenment, instrumental reason, totalitarianism, culture industry

Frankfurt Okulunda Özgürlüğün Felsefi ve Sosyolojik Sınırları

ÖZ

Bu çalışma, Frankfurt Okulu düşüncesinde özgürlük kavramının felsefi ve sosyolojik sınırlarını incelemektedir. Araştırmanın çıkış noktası, Frankfurt Okulu'nun özellikle Horkheimer ve Adorno tarafından geliştirilen eleştirel kuram perspektifinin, aydınlanma, akıl ve özgürlük arasındaki ilişkiye yönelik eleştirileridir. Çalışmanın temel amacı, Frankfurt Okulu'nun araçsal akıl, aydınlanma, kültür endüstrisi ve totalitarizm kavramları üzerinden geliştirdiği özgürlük anlayışını değerlendirmek ve bu yaklaşımın teorik sınırlarını ortaya koymaktır. Araştırmada Frankfurt Okulu'nun felsefi kaynakları, eleştirel teori anlayışı ve totalitarizm çözümlemeleri literatür temelli bir yaklaşımla analiz edilmiştir. Tartışmalar, okulun pozitivizm eleştirisi, kültür endüstrisi çözümlemeleri ve araçsal akıl kavramı aracılığıyla modern toplumun tahakküm mekanizmalarını açıklamada önemli katkılar sunduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, akıl ile totalitarizm arasında kurulan güçlü özdeşliğin özgürlük alanını daralttığı, eleştirel teoriyi giderek karamsar bir çizgiye taşıdığı ve özgürleşmeye yönelik somut bir toplumsal dönüşüm perspektifi geliştirmesini zorlaştırdığı görülmektedir. Ayrıca aydınlanmanın araçsal akıl yoluyla totaliter sonuçlar ürettiği yönündeki yaklaşımın, modern toplumlarda ortaya çıkan demokratikleşme ve özgürleşme deneyimlerini açıklamakta yetersiz kaldığı söylenebilir. Çalışma içerisinde Frankfurt Okulu çizgisinin Marksizm'le olan tartışmalı ilişkisi, faşizm ve pozitivizme yönelik eleştiriler ayrıca ele alınmıştır. Frankfurt Okulunun düşünsel kökleri soruşturulurken burjuva siyasal düşüncesine yapılan atıf da yürütülen tartışma içinde önemli bir yere sahiptir. Sonuç olarak makale, Frankfurt Okulu'nun modern toplum eleştirisine ve özgürlük tartışmalarına önemli katkılar sağlamakla birlikte, aydınlanma ve akıl eleştirisini aşırı genelleştirmesinin özgürleşme imkânlarını sınırlandırdığını tezini ileri sürmektedir. Bu nedenle özgürlüğün korunması ve geliştirilmesi için araçsal akla yönelik eleştirilerin yanında iletişim, demokratik katılım ve toplumsal praksis gibi özgürleştirici dinamiklerin de dikkate alınması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Frankfurt Okulu, aydınlanma, araçsal akıl, totalitarizm, kültür endüstrisi.

Copyright

This work is licensed under Creative Commons Attribution 4.0 International License

[a] *hatice_karakus@artvin.edu.tr* *0000-0002-9929-3637*

How to Cite: Karakuş Öztürk H,(2026) The Philosophical and Sociological Limits of Freedom in the Frankfurt School, *CUJOSS,* 50(2): 267-273

Giriş

Frankfurt Okulu 20. yüzyılın en önemli felsefi geleneklerinden birinin merkezinde yer almaktadır. Özellikle Max Horkheimer'ın başkanlığında içeriği siyaset bilimi, sosyoloji, ekonomi ve psikolojisi bilimlerini yakından ilgilendiren felsefi çıkarımlar giderek popülerleşmiştir. Frankfurt Okuluyla neredeyse eş anlamlı bir şekilde kullanılan eleştirel kuram perspektifi pozitivizmin katı olgucu, yöntem fetişisti ve iş bölümünü yücelten çizgisine güçlü bir meydan okuma olarak bilim tarihini şekillendirdi. Eleştirel kuramın felsefi sınırlarının nerede başlayıp nerede bittiği, her eleştirinin ve (veya) her anti-pozivist tutumun eleştirel teori içinde sayılıp sayılamayacağı meselesi şüphesiz ki önemlidir. Yine de Okul bünyesindeki düşünürlerin yaptığı çalışmalarla eleştirel düşüncenin maddi zeminine verdikleri güçlü destek düşünme etkinliğini ampirik kesinliğe sıkıştırmış hâkim bilim kodunun yapı bozuma uğraması bakımından hayati derecede önemli olmuştur.

Eleştirel kuramın başlıca özelliği aydınlanma karşıtlığıdır. Akıl ile özgürlük arasındaki pozitif ilişkiye şüpheyle bakan Frankfurt Okulu düşünürleri aydınlanma anlayışını ve aklın iyimserliğine güçlü bir şekilde vurgu yapan modern deneyimi oldukça kapsayıcı bir şekilde eleştirirler. Bu çalışmada aklın totalitarizmin kaynağı olup olmadığına ilişkin tartışmalarla hesaplaşmayı hedeflemektedir. Bu sorunsal eleştirel kuram içinde özgürlük ne ölçüde mümkün olabilir sorusuyla da yakından ilgilidir. Frankfurt Okulu düşünürleri haklıysa ve modernitenin her versiyonu aydınlanmacı kökleri nedeniyle kişisel özgürlüğü politik tahakküme kurban eden otoriter bir öze sahipse, akıl-özgürlük ilişkisini yeniden düşünmek gerekir.

Felsefi Soruşturma

Horkheimer, Adorno, Marcuse, Fromm ve Pollock gibi düşünürlerin çalışmaları dikkatlice incelendiğinde, belli ilkelere göre kendini açımlayan katı bir çalışma disiplini/iş bölümü olmadığı görülür. Her bir düşünür, bazen birbirine paralel gitse de kendi akademik/entelektüel gündemlerine sahiptir (Adorno, 2017: 75; Öztürk ve Öztürk, 2022: 423). Ayrıca Okulun teorik olarak en güçlü olduğu Horkheimer'ın başkanlığındaki 1930-1940'lı yıllarda mekânsal açıdan dağılması yapısal analizi güçleştirmektedir. Savaş ve faşizmin etkisiyle Frankfurt kenti enstitünün fiziksel merkezi olmaktan çıkmış, Okul mensupları çoğu ABD'de yerleşik olsa da mekânsal açıdan sıklıkla bir araya gelememiştir. Savaş bittikten sonra tekrar bir toparlanma yaşansa da Marcuse Amerika'dan dönmediği, sosyalizm, faşizm, totalitarizm ekseninde bir dizi reel politik gelişme tüm düşünürler için yeni bir maddi zemin dayattığı için bütünlüklü Frankfurt Okulu okuması yapmak hiç de kolay değildir. Ancak ortak noktaların sayısı ayrıştırıcı unsurlardan fazladır. Okul bileşenlerin tamamı pozitivist yöntemi ve dolayısıyla geleneksel kuramı olumsuzlar. Eleştirel kuram pozitivizme yönelik tüm eleştiriler için üst anlatı gibi sonuç doğurur. Bilgiyle özgürlük arasında kurulan bağlantı, metafiziğin geri dönüşü, sosyolojik çalışmaların tarihsel ve felsefi bir derinlikle ele alınması Frankfurt Okulu düşünürlerinin ortak bir hassasiyet dünyası içinde hareket ettiğini gösterir (Slater, 1998: 92). Genel olarak Enstitü, özel olarak ise Enstitü dergisinin Okulun maddi arka planı için güçlü bir zemin teşkil ettiği söylenebilir. Alman-Yahudiliği, Marksist yönelim, faşist reel politiğe karşı mesafeli tutumu, sosyal ve iş arkadaşlığı pek çok yazar ve düşünürün kendisini Frankfurt Okuluyla ilişkilendirmesine yol açmıştır (Kellner, 2006: 137-143; Öztürk ve Öztürk, 2022: 424).

Eleştirel kuramcıların felsefi kabul, köken ve yönelimleri bazı büyük izleklerle yakından ilişkilidir. Bu bağlamda öncelikle Alman burjuva düşünüşü ve Alman idealizmine değinilebilir. Frankfurt Okulu mensupları Kant, Hegel, Schopenhauer, Nietzsche, Weber, Heidegger ve Freud gibi düşünürlerin çalışmalarına yoğun bir şekilde atıfta bulunmuştur. Aydınlanma eleştirisi, araçsal akıl ve özgürlük kaybı gibi hususlarda Nietzsche ve Weber'den süzülen yargılar oldukça belirgin hale gelir. Özellikle Horkheimer ve Adorno'nun olgunluk dönemi eserlerinde aydınlanma ve modernizme yönelik karamsar yapı söküm ve eleştirel bakış ise oldukça güçlüdür (Çiğdem, 2008: 14; Holz, 2012: 33-40).

Frankfurt Okulunun felsefi arka planının şekillenmesinde idealist düşüncenin oynadığı rol bu etkiyi sınırlayan başka unsurlarla birlikte okunduğunda anlamlı sonuçlar doğurur. Bu bağlamda Horkheimer'ın idealizm ve rasyonalizm için yaptığı uyarı önemlidir. Düşünüre göre idealizmde sahte bir bütünsellik vardır. Zaman dışı özne algısı ve öznenin eleştirel düşünme eyleminin fetişleştirilmesi, bir anlamda eleştirinin kendisinin düşüncenin sonul amacı haline gelmesi hali sorunludur. Dahası idealizmi yeniden üreten Kartezyen rasyonalizm ve pozitivizmin katı metafizik karşıtı tutumu hakikatin tüm yönleriyle açığa çıkmasına engel olur. Bu bağlamda idealizm, idealist rasyonalizm ve pozitivizm eleştirel düşünceyi olumsuzlayan bir içeriğe sahiptir (Horkheimer, 2005: 115-120; Slater, 1998: 104-6; Öztürk ve Öztürk, 2022: 425).

Okulun felsefi arka planında önemli bir diğer durak tarihsel materyalizmdir. Özgürlükçü bir Marksizm'e olan sempatilerini her fırsatta dile getiren düşünürler tarihsel materyalizmi bilincin özerkliğini kabul eden nüanslı bir diyalektik yöntemle hayata geçirmeye çalışırlar. Eleştirel teorinin nihai amacı bilginin ve değerlendirmenin insanın özgürleşme sürecinde kullanılmasıdır. Marksist diyalektiği olduğu gibi kabul etmez Frankfurt Okulu, devralınan Marx mirası da eleştirel bir değerlendirmeye tabii tutulur (Horkheimer, 2005: 180-185; Holz, 2012: 24-26; Dellaloğlu, 2003: 19). Anti-determinist ve anti-özcü Marx yorumu Okul düşünürleri arasında bir hayli popülerdir. Ancak Frankfurt Okulunu Marksizm içinde bir düşünsel gelenek olarak görmek oldukça zordur. Bahsi geçen zorluğu tartışmaya açtığımızda şöyle bir tabloyla karşılaşırız: Öncelikle Marksizmin temel ilkelerinden biri

olan praksis Okulun düşünce üretim sürecinde ağırlıklı bir rol oynamaz. Reel politikaya ve örgütsel mücadeleye karşı sinik, edilgen ve apolitik tutum Frankfurt Okulu çizgisinin belirgin özelliklerinden biridir. Yine bu bağlamda yabancılaşmayı tüm zamanlara yayan tarih üstü karamsarlıkla işçi sınıfının devrimci niteliğine yönelik derin güvensizlik Okulu daha da apolitik bir yere sürüklemiştir (Kellner, 2006: 155-160; Öztürk, 2015: 95). Tabii bu genel yargının önemli bir istisnası Marcuse'dur. Adorno ve Horkheimer'ın elitizme karşı Marcuse çoğulcu politik özneye ve eylem yoluyla yabancılaşmanın etkisiz kılınması fikirlerine bağlı kalmıştır. Marx ve Freud'u yeni bir özgürlük kuramı inşa etmek için kullanan düşünür toplumsal eylemler yoluyla politika yapılması tezine olumlu bakmış, 68 olayları gibi büyük öğrenci hareketlerinde teorik bir önder olarak sürece katkı sunmuştur (Marcuse, 2013: 25-26, 57-8; Bottomore, 2013: 50-51; Öztürk ve Öztürk, 2022: 427). Ancak yine de şeyleşmiş dünya analizi Marcuse'un yürüttüğü tartışmanın merkezinde yer alır. Bu bağlamda *Tek Boyutlu İnsan*, *Aydınlanmanın Diyalektiği* metninin açtığı tartışma hattını yeniden üretmektedir.

Frankfurt Okulunun Marksizm'den kopuş sürecinde tarih ve emek çalışmalarına gittikçe daha az yer verilmesi dikkat çekicidir. Başta Hegel olmak üzere Alman idealizmin düşünürler üzerindeki etkisinin artmasıyla Frankfurt Okul çevresi tarafından formüle edilen metinlerde felsefe ve felsefeye indirgenmiş sosyoloji daha ağır basmaya başlamıştır. Uzun süre Enstitü Müdürlüğü yapmış Horkheimer'daki dönüşüm ise Marksizm'e mesafeli bir tutum takınmanın çok ötesine geçmiş durumdadır. Düşünür öğrenci hareketlerine karşı çıkmış, Almanya'da muhafazakâr siyaset, dünya genelinde ise ABD hegemonyasını destekleyen bir konuma sürüklenmiştir. Horkheimer'in üniversiteye ve toplumsal olaylara bakışının baskıcı bir karaktere bürünmesi Okul içindeki çözülüşü hızlandıran katalizör bir etken olarak da iş görmüştür (Öztürk, 2015: 29; Specter, 2012: 53).

Frankfurt Okulu kendi bilim yapma tarzını eleştirel teori üzerinden açımlar. Eleştirel teoriyle Okulun politik ve epistemolojik çizgisi arasındaki özdeşlik bu iki kavramın iç içe geçmesine yol açmıştır. Tartışmayı Okuldan teoriye doğru kaydırdığımızda ise karşımıza şöyle bir tablo çıkar: Öncelikle eleştirel teori geleneksel teorinin alternatifidir. Özneyi dışarıda bırakmadan nesnelliği tartışır. Ayrıca hâkim bilim yapma tarzının şeyleşmeye olan katkısı tartışmaya açılır. Eleştirel teori araçsal aklın kullanımındaki yaygınlığın yabancılaşmanın bir görünümü olduğu hususunda ısrarcıdır. Eleştirel teorinin bilgi ile özgürlük arasındaki ilişkiye pozitif bir yorum kattığı, tümevarım, tikel ve akışkan olgu tasarımını önemsediği söylenebilir (Çiğdem, 2008: 47-60; McCarthy, 2006: 77; Geuss, 2000: 11-5, 107-118; Öztürk ve Öztürk, 2022: 429-430).

Frankfurt Okulu yabancılaşma eleştirisini ön plana çıkarır. Kapitalizmin yarattığı kölelik düzeni karşısında bireyin özgürlüğüne yapılan atıf oldukça belirleyicidir. Kapitalizm eleştirisi gibi sonuç doğuran yabancılaşma tartışmasında ağırlık merkezi ekonomi politik ve bilimsel materyalizm değildir. Sosyal demokrat ve komünist partilerdeki mekanik ve ekonomist eğilimlere karşı mesafeli tutum Okul düşünürlerindeki baskın ideolojik yönelimi karakterize eder. Eleştirel teorinin Hegelci Marksizm'den etkilendiği, bu bağlamda oldukça nüanslı bir Marksizm okumasında ısrar ettiği söylenebilir. Ancak yabancılaşmayı aydınlanmayla ilişkilendiren okuma Frankfurt Okulunun nirengi noktasıdır. Bu baskın renk Okulun düşünsel katkısının Marksizm'le olan bağlantısı daha da sınırlamaktadır (Kellner, 2006: 149-156; Therborn, 2006: 52).

Bilim ve felsefe yoluyla özgürlükçü bir toplum inşa etme girişimini eleştirel teori yanlıları pozitivizmle büyük bir hesaplaşma içine girmiştir. Frankfurt Okulu çizgisi bilimsel soruşturmanın tek meşru biçimi haline gelen ampirik yönelime ve sosyal bilimlerin doğa bilimlerini izlemesi gerektiğine yönelik ilerlemeci anlayışa şiddetle karşı çıkar. Olgu ile değeri birbirinden ayıran pozitivizm insanı nesneleştiren bir bakışın popülerleşmesine yol açmıştır. Nesnellik, nesneleşme ve baskının iç içe geçtiği bir düzlemde pozitivist yöntemin ilerici niteliğinin ortadan kalktığı söylenebilir. Eleştirel teori ise pozitivizm karşısında başka bir hakikat anlayışına odaklanır. Bu noktada özgürlük, öznellik ve kültür ön plana çıkmaktadır (Horkheimer, 1998: 95-113; Horkheimer ve Adorno, 2010: 96-8; Öztürk ve Öztürk, 2022: 431).

Pozitivizm karşıtlığı meselesini daha nüanslı bir şekilde tartışmak da mümkündür. Şöyle ki, Adorno-Horkheimer tartışması (bahsi geçen araştırma için bkz. Grönberg ve Grönberg: 2003, 124-141) gibi örneklerde görüldüğü üzere Okul düşünürleri eleştirel teorinin kabullerini paylaşmayan herkesi pozitivist olmakla suçlayabilmektedir. Ancak aynı gelenek içinde, özellikle de aile ve otoriteyle ilgili çalışmalarda yoğun bir şekilde ampirizm kullandığı da doğrudur. Okulun Amerika'daki yıllarında Amerikan sosyolojisine yakın bir dizi çalışma ön plana çıkmıştır.

Eleştirel teorinin metodolojik içeriği bağlamında diyalektik kavramı için ayrıca bir parantez açılabilir: Şöyle ki, Horkheimer gibi düşünürler diyalektiği tamamlanmamış, ucu açık bir düzlemde ele alır. Bu bağlamda diyalektik akışkan, dinamik ve çoklu bir seçenekler dünyasını anlatır bize. Ancak Adorno'nun negatif diyalektiğiyle birlikte mutlak eleştiri isteği ön plana çıkar. Negatif diyalektik tüm konum, bağlam ve kavramları yapı söküme uğratır. Düşünce bu şekilde temellendirilirken daha iyi bir gelecek umudu, eylem veya ütopya dikkate alınmaz. Adorno'nun negatif diyalektiğinin toplumsal sorumluluk almayan sinik bir felsefe yapma tarzı olarak giderek Okulun hâkim havası haline geldiği yaygın bir şekilde eleştiri konusu yapılmıştır (Öztürk, 2015: 99; Holz, 2012: 56-71).

Totalitarizm tartışmasına geçmeden önce Frankfurt Okulu sosyolojisinin felsefi arka planını özetlemek yararlı olabilir. Öncelikle Frankfurt Okulu ifadesi gevşek bir ilişkiler ağına karşılık gelir. Eleştirel teori kuramcılarının 1930'lu yıllarda Almanya'dan ayrılması, II. Dünya

savaşından sonra ise Adorno-Horkheimer dışındaki kişi ve toplulukların merkezden uzaklaşması fiziksel anlamda bir dağılmaya yol açmıştır. Ama yine de eleştirel aydınlanma ve modernizm okumaları, Marksist literatürdeki parti ve ekonomi etkisini sınırlayan ayrıksı konum ile burjuva düşünüşünden yoğun bir şekilde yapılan alıntılar eleştirel teori düşüncesine ciddi bir özgünlük sağlamış durumdadır. Pozitivizm karşıtlığının Okulu bir arada tutan en önemli teorik kaldıraç olduğu söylenebilir. Özgürlüğü teorik bir düzlemde ele alma ve dolayısıyla praksisin dönüştürücü gücüne ve pratiğe yeterince önem vermeme eğilimi ise pozitivizm karşıtlığı dışındaki bir diğer başat özelliğe karşılık gelir. Ampirizm ve pratiğin aynı anda reddedilmesi ise kendi için uyumlu ama özgürlükçü bir bilim kurma amacı bakımından sorunlu bir tercihe karşılık gelmektedir.

Totalitarizmin Politik ve Sosyolojik Sınırları

Adorno ve Horkheimer totalitarizm olgusunu tartışmaya açar. Eleştirel teorinin bu iki önemli kuramcısına göre yaygınlaşan barbarlık önemli ölçüde aydınlanma ve araçsal aklın hakimiyetiyle ilgilidir. Aydınlanma kavramı modern zamanlarda ortaya çıkmış tarihsel ve düşünsel bir dönüşüm kesiti değil de doğrudan doğruya uygarlaşma sürecinin kendisi olarak ele alınmaktadır. Uygarlık olarak aydınlanma doğaya egemen olmaya çalışır. Şüphesiz ki aydınlanma aynı zamanda bir özneleşme sürecidir. Ancak en azından Horkheimer-Adorno okuması bakımından bahsi geçen özneleşmeyi nesneleşme ve yabancılaşmadan ayırt etmek imkansızdır. Ayrıca aydınlanmanın kurtulmaya çalıştığı mitolojiyi yeniden ürettiği, aklın kendisini mitleştirerek eleştiriye kapattığı da söylenebilir. Sonuç olarak geldiğimiz yer oldukça karanlıktır. Aydınlanma (uygarlaşma) bizi korkulardan arındırmaz. Doğayı nesneleştirerek ona yabancılaşırız. Ayrıca özbilinç sürekli bir şekilde bastırılır. İnsanın özneleşme süreci yabancılaşma hizmet eder (Adorno ve Horkheimer, 2010: 13-20; Habermas, 2003: 86-89; Çiğdem, 2008: 49-52; Öztürk, 2015: 99-102).

Aydınlanmanın kendi amaçlarına aykırı bir şekilde sonuç doğurması, bir anlamda aydınlanma ile mitin iç içe geçmesi en çok araçsal akıl ve ilerleme nosyonları aracılığıyla anlamlı hale gelir. Araçsal akıl aydınlanmanın yanlış ve eksik performansının asıl nedenidir. Aklın araçsal kullanımı faydayı ön plana çıkarır. Böyle bir düzende şeyler sağladıkları fayda ölçüsünde değerlidir. Fayda ile aklın özdeşleştiği bir sosyal ortamda ise nesneleşme kaçınılmazdır. Akıl-fayda özdeşliği birlikteliği sınırsız bir ilerleme baskısına yol açar. İlerlemenin karşı konulmaz niteliği aklın kendi yıkımı anlamına gelecek totalitarizmle sonuçlanır. Böylelikle aydınlanmayla başlayan döngü irrasyonalizmle sonuçlanmış olur (Horkheimer, 1998: 122; Adorno ve Horkheimer, 2010: 58-61; Bernstein, 2003: 228-229; Öztürk ve Öztürk, 2022: 435). Tam bu noktada araçsal akıl ve ilerleme eleştirisinin aslında bir öznellik eleştirisi olduğu eklemesi yapılabilir. Şöyle ki, düşünürlere göre nesnellik ve öznellik akıl özelinde de ayrışır. Nesnel akıl gerçekliğe ulaşmaya çalışır. Öznel akıl ise kendi faydasını arttıracak şekilde hesap yapar. Öznel aklın hakim olduğu bir düzlemde derin düşünce imkansızdır. Öznellikle biçimsellik ve araçsallık arasında organik anlamda bir devamlılık olduğunu da söylemek gerekir. Öznel akıl aklın tek biçimi haline geldikçe öznenin kendisi dışındaki her şey ve herkese bakışı fayda ve egemenlik ölçütlerine göre belirlenir. Özne tüm diğer özne ve nesneleri faydalanacak veya kontrol altına alınacak şeylere dönüştürür. Bahsi geçen ortam sadece sosyal ilişkileri değil siyaseti de felce uğratır. Araçsal öznel akıl koşullarında eşitlik imkansızlaşır. Demokrasi ve diktatörlük kolaylıkla birbirine dönüşen siyasal rejim tiplerine dönüşür (Horkheimer, 1998; Öztürk, 2015: 101).

Okulun nesnel akılla öznel akıl arasında yaptığı ayrım ve öznelliği araçsal akılla özdeşleştiren okuması kendi içerisinde tutarlı ama aklın araçsal niteliğinin uygarlıkla olan ilişkisi bağlamında tartışmalı sonuçları içinde barındırmaya da müsaittir. Çünkü araçsal aklın en üst düzeyde etkin olduğu uygar dünya aynı zamanda bireysel özgürlükler ve hak mücadelelerin güçlü olduğu siyasal coğrafyalara karşılık gelir. Araçsal aklın yarattığı demir kafesin nasıl olup da özgürlükle sonuçlandığı sorusunun yanıtı yoktur Frankfurt Okulu düşünürlerinde.

Akılcı ve bireyci burjuva toplumunun aynı zamanda yabancılaşmış bir sosyolojik form olduğu açıktır. Ancak Eleştirel Teori çizgisi yabancılaşma sorununa işaret ederek onu aşmaya yönelik yeni bir özgürlük perspektifi geliştirmez. Aksine akıl ile totalitarizm arasındaki özdeşliği genelleştirerek Nietzsche benzeri bir akıl karşıtlığının yolunu açar. Okul çizgisi bire bir takip edildiğinde varılacak yer hümanist uygarlığın ve aydınlanmanın tüm kazanımlarını önemsizleştiren nihilist bir indirgemeci dildir. Bu bağlamda Frankfurt Okulu düşünürleri evrensel akıl ve bilimin hangi noktada araçsal aklı yeniden ürettiği meselesini irdeleyen nüanslı bir düşünme tarzına izin vermez. Ayrıca akılcılığın mı, yoksa akıldan uzaklaşmanın mı totalitarizme yol açtığı hususu da en baştan itibaren tartışma dışı bırakılmıştır (Reijen, 2006: 181; Habermas, 2003: 85-92; Öztürk, 2015: 102-103).

Okulun geç dönem temsilcilerinden olan Habermas'ın aklın öz yıkımını genelleştiren karamsar anlatıya itirazı dikkat çekicidir. Habermas aydınlanmanın bitmemiş bir proje olduğu hususunda ısrarcıdır. Düşünür tarihsel materyalist bir dikkatle emek ile etkileşim arasındaki ilişkiye dikkat çeker. Ardından da öznelerarası iletişim üzerinden sistemin yaşam dünyasına müdahalesini sınırlamaya çalışır. Ona göre araçsal akla karşı iletişimsel aklı korumak ve bu yolla bireyin özgürlüğüne alan açmak her zaman için mümkündür. Habermas'ın düşünsel çabası bir yandan meşruluk krizine yanıt bulmaya çalışır diğer yandan ise totalitarizmi genelleştiren ve aklı araçsal akla indirgeyen eleştirelliğin karamsar, aşırı ve yanıltıcı sonuçlarını sınırlar (Habermas, 1996; Benhabib, 2006: 98-103; Timur, 2012: 194-195; Öztürk ve Öztürk, 2022: 438).

Frankfurt Okulu çevresindeki totalitarizm tartışması şüphesiz ki sadece aydınlanma eleştirisinden ibaret

değildir. Kültür endüstrisi ve faşizm kavramları totalitarizm analizini derinleştiren önemli teorik duraklara karşılık gelir. Bu bağlamda öncelikle Weber'in eleştirel teori üzerindeki etkisini ele almak yararlı olacaktır. Bilindiği üzere Weber aklı biçimsel ve araçsal bir nitelik olarak tanımlar. Ayrıca özgürlük ile akıl arasındaki çelişkiyi burjuva uygarlığının temel sorun alanlarından biri olarak görür. Dünyanın büyüsünün bozulması ve demir kafese mahkum olmak uygarlığın geldiği yeri özetler (Habermas, 1993: 31-32; Habermas, 1996: 182-185; 228-239). Frankfurt Okulu düşünürlerinin Weberci söylemi yeniden ürettikleri açıktır. Çünkü onlara göre de akıl araçsal akla özdeştir. Araçsal aklın hakimiyeti ve tüm toplumsal ilişkilerin rasyonelleşmesi şeyleşmeye ve özgürlük kaybına yol açmaktadır. Eleştirel kuram çizgisinin bazı teorik tercihlerinin akıl ile totalitarizm arasında kurulan özdeşliği daha da içinden çıkılmaz bir içeriğe mahkûm ettiği söylenebilir. Şöyle ki, Okul düşünürleri şeyleşmeyi maddi bir zeminde, yani sermaye-emek ilişkisi üzerinden açıklamaz. Yürütülen tartışmanın ağırlık noktası psikoloji ve felsefedir. Ciddi politik sonuçları olan felsefi çıkarımların ekonomik sorunlara duyarsız arka planı kapitalizmi tartışmadan yabancılaşmanın eleştirilmesi gibi bir sonuç doğurmuştur. Ayrıca Adorno ve Horkheimer araçsal akıl eleştirisini kapitalizmle değil, uygarlıkla ilişkilendirir. Onların bakış açısı bakımından tüm insanlık tarihi, uygarlaşma süreçleri ve kültürel birikim totalitarizmin tarihsel aşamalarına dönüşmektedir.

Kültür endüstrisi totalitarizm çözümlemesinin ilk durağına karşılık gelir. Okul ana gövdesine göre kapitalist toplumlarda kitle iletişimi bireyleri bilinçsizleştiren bir sosyal denetim aracı gibi sonuç doğurmaktadır. Endüstrinin sanatı belirlediği modern dünyada kültür ürünleri seri üretim tarafından standartlaştırılmıştır. Kültür endüstrisi ürünleri yüksek sanatın yerini aldıkça kültür ürünleri nesneleşir; onların taşıyıcısı olan bireyler de anonim bir bakışa teslim olur. Kültür endüstrisini bir tür şeyleşme süreci olarak da okumak mümkündür. Şeyleşmenin birey üzerindeki etkisi arttıkça insani ilişkilerin niteliğini kaybetmesi, arzu ve isteklerin çarpıtılması ile bilinç kaybı kaçınılmaz hale gelir (Adorno, 2012: 123-148; Adorno, 2014: 47-116; Horkheimer ve Adorno, 1996: 7-9; Öztürk ve Öztürk, 2022: 440). Kültür endüstrisi eleştirisi popüler kültür veya eğlence kültürünün yaratıp yaydığı bilinçsiz mutluluğun yapısal dayanağına karşılık gelir. Kitlesel eğlence bireyleri yüzeyselliğe ve kayıtsızlığa mahkûm eder. Kültür ürünlerinin metalaştığı ve bayağılaştığı kitle toplumu koşullarında bireyin eleştirel düşünme kapasitesini yitirmesi ve eğlence pratiklerine bağımlı hale gelmesi kaçınılmazdır (Adorno, 2014: 68-83; Adorno ve Horkheimer, 2011: 160). Genel bir eleştirel değerlendirmeye geçmeden önce bu hususta yapılacak son hatırlatma kültür endüstrisi-faşizm ilişkisine yönelik olacaktır. Okul düşünürlerine göre kültür hayatındaki bu yüksek düzey metalaşma antisemitizmi teşvik eder. Kültürü eğlence aracına dönüştüren araçsallığın faşizmin yaygınlaşıp kabul görme sürecinde kolaylaştırıcı bir etkiye sahip olduğu söylenebilir. Bu bağlamda kültür endüstrisi faşizmin iletişim modeli olarak iş gören politik bir zemin olarak da iş görmektedir (Bernstein, 2014: 13).

Tam bu noktada bir ara değerlendirme yapılabilir. Şöyle ki, Frankfurt Okulu düşünürlerinin hazzın metalaşması ve genelleşmesine yönelik eleştirileri kitle toplumu tartışmaları bakımından öncü niteliğindedir. Tüketim, eğlence ve popülerlik tarafından kuşatılan birey sanat ve eleştirel düşünceden uzaklaşmaktadır. Ancak yozlaşma, bilinçsizlik, anlam ve özgürlük kaybının derecesiyle ilgili karamsar görüşün kapsayıcılığı eleştirel düşünce yorumcularının savlarını tartışmalı hale getirmiştir. Kitlesel tüketimin özgür ve akılcı düşünme yeteneğini tümüyle ortadan kaldırdığı düşüncesi olgularla doğrulanmamaktadır. Adorno ve Horkheimer'a egemen olan çöküş duygusu kendilerinin taraflar olmadığı pek çok toplumsal hareketin pozitif ve yıkıcı enerjisi sayesinde boşa düşmüştür.

Totalitarizm tartışmasının bir diğer önemli başlığı faşizmdir. Faşizm araçsal akla dayanan Batı rasyonelliğinin kaçınılmaz bir sonucudur. Dehşet ve barbarlıkla sonuçlanan totaliter yönelimin başında akıl vardır. Okul çizgisi totalitarizmi tartışmaya kültür endüstrisinden başlar. Kültür endüstrisi kültür hayatını ve bireyin bilincini totalitarizm koşullarına doğru biçimlendirir. Faşizm ekonomi ve kültürdeki bu bozulmanın siyasetteki karşılığıdır (Adorno, 2012: 118; Benhabib, 2006: 87-91; Öztürk ve Öztürk, 2022: 445). Şüphesiz ki Okulun faşizmle ilgili değerlendirmelerinde ağırlık merkezi aydınlanma eleştirisidir. Ancak düşünürlerde özellikle aile ve eğitim kurumları bağlamında bir otoriter toplum yapısı eleştirisi de vardır. Özelikle küçük burjuva ailesindeki baba ve erkek imgesi faşizmi güçlendirmektedir (Horkheimer, 2005: 223-273). Sosyal-psikolojik yanı ağır basan bu okuma kurumların ürettiği otoriterliğin kişileri bastırdığı ve edilgenliğinin faşizm için uygun kuluçka sıcaklığını sağladığını söyler bizlere.

Son olarak faşizm, kapitalizm ve sosyalizm arasındaki devamlılık ilişkisine değinilebilir. Okulun ana çizgisi devletçi kapitalizm veya tekelci kapitalizmin totaliter bir ekonomi politik yarattığı şeklindedir. Nazi Almanya'sı ile Sovyet Rusya'yı birbirine yaklaştıran bu maddi düzen bir yanıyla soğuk savaş yıllarındaki hâkim bakışı yeniden üretir. Bahsi geçen okuma faşizmi komünizme bağlayan totaliter kertede somut bir içeriğe kavuşur. Diğer yandan ise araçsal aklın kapitalizm üzerinden evrenselleşme serüvenine ışık tutar (Benhabib, 2006: 87; Gülenç, 2015: 32-33; Öztürk ve Öztürk, 2022: 446-447). Kapitalizm ve komünizm totaliter mantığın iki yüzü gibi iş görür. Bu son hatırlatma bağlamında totalitarizm sadece siyasal bir yakıştırma değil, aynı zamanda bir meta ilişkilerinin evrensel ve zorunlu sonucudur.

Sonuç

Frankfurt Okulu düşüncesinin temeli aydınlanma eleştirisidir. Okulun ana çizgisi modernleşmenin yarattığı patolojik ve ölümcül sonuçlardan aklın araçsal kullanımının sorunlu olduğu konusunda ısrarcıdır. Aklın radikal bir şekilde olumsuzlanması özgürlük alanını

tümüyle yok eden bir karamsarlığa yol açar. Ayrıca akıl eleştirisindeki radikallik eleştirel teoriyi başta Marksizm olmak üzere ilerici praksis örneklerinden koparır. Adorno ve Horkheimer'ın giderek muhafazakâr bir çizgiye kayması bu nedenle hiç de şaşırtıcı değildir. İnsanlık tarihini özgürlüğün tarihi olarak gören kaba ilerlemeciliğe karşı çıkan Okul çizgisi geleneksel teorideki pozitivizm yönelimi sorunlu bulur. Eleştirel teorinin aydınlanma, ilerleme ve pozitivizmle ilgili tezlerinin bu düşüncelerin dile getirildiği dönem bakımından devrimci nitelikte olduğu söylenebilir. Özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısında muhafazakâr, post-modern ve post-yapısalcı akım ve düşünürler moderniteyi eleştirirken Frankfurt Okulunun kavram setini kullanmışlardır. Bu bağlamda eleştirel teorinin aydınlanma ve modernizm eleştirisi için teorik bir referans kaynağı olduğu söylenebilir.

Eleştirel teorinin sosyal bilim çalışmalarına en büyük katkısı ise fazlasıyla ekonomi politik bir düzlemde ilerleyen sosyolojik tahayyüle yaptığı kültür politik düzeltmede kristalize olur. Her ne kadar politik sonuçları fazlasıyla karamsar ve muhafazakâr olsa da kültür endüstrisinin totalitarizme yaptığı katkı dikkat çekicidir. Bu üst başlık daha ayrıntılı bir düzlemde popüler kültür, gündelik hayat, şeyleşme ve araçsal akıl üzerine sayısız çalışmaya zemin hazırlamış durumdadır.

Extended Summary

This study examines the philosophical and sociological boundaries of the concept of freedom within the intellectual tradition of the Frankfurt School. The primary point of departure is the critique of the relationship between enlightenment, reason, and freedom developed by Frankfurt School theorists, particularly Max Horkheimer and Theodor Adorno. The aim of the study is to evaluate the Frankfurt School's understanding of freedom through the concepts of instrumental reason, enlightenment, the culture industry, and totalitarianism, while also identifying the theoretical limitations of this perspective. To this end, the philosophical foundations of the School, its conception of critical theory, its critique of positivism, and its analyses of totalitarianism are examined through a literature-based approach.

As one of the most influential traditions of critical thought in the twentieth century, the Frankfurt School has provided powerful theoretical tools for understanding the mechanisms of domination embedded in modern societies. Its central argument is that the emancipatory promise of Enlightenment thought has, through historical development, transformed into its opposite and generated new forms of domination. According to Horkheimer and Adorno, reason in modern societies no longer serves emancipation but increasingly functions as an instrument of control and domination. Consequently, rather than becoming freer, modern individuals are subjected to more complex and less visible forms of social regulation. This study emphasizes that such a critique is primarily grounded in the concept of **instrumental reason**, a mode of thinking that evaluates objects, individuals, and social relations solely in terms of utility, efficiency, and control. Instead of liberating individuals, instrumental reason contributes to processes of objectification, reification, and alienation.

The study also explores the intellectual origins of Frankfurt School thought. The influences of Kant, Hegel, Nietzsche, Weber, and Freud are examined, with particular attention given to Weber's concepts of rationalization and the "iron cage," which occupy a significant place in the Frankfurt School's critique of modernity. Furthermore, the School's relationship with Marxism is discussed. Although deeply influenced by the Marxist tradition, Frankfurt School theorists regarded the economic determinism of classical Marxism as insufficient and instead emphasized culture, ideology, and consciousness. However, in doing so, they moved away from key Marxist concepts such as praxis, social struggle, and revolutionary transformation. This shift contributed to the development of a more pessimistic and politically detached theoretical orientation.

One of the major findings of the study concerns the Frankfurt School's critique of positivism and its contribution to the social sciences. The School argued that positivism, by separating facts from values and reducing social reality to measurable phenomena, objectifies human beings and obscures the deeper dimensions of social life. This critique played an important role in reintroducing culture, meaning, history, and subjectivity into social scientific inquiry. Nevertheless, the study also demonstrates that the Frankfurt School occasionally generalized its opposition to positivism and displayed a tendency to absolutize its own critical standpoint.

Another central theme of the article is the Frankfurt School's analysis of totalitarianism. For Horkheimer and Adorno, fascism was not merely the product of particular political circumstances but also a consequence of the historical development of modern civilization and instrumental reason. Within this framework, the concept of the culture industry assumes a central role. The culture industry is understood as a mechanism that discourages critical reflection, promotes standardized patterns of consumption, and facilitates the reproduction of existing social arrangements. Popular culture, entertainment, and mass media are viewed not as vehicles of emancipation but as instruments that encourage conformity and adaptation to the prevailing social order. However, the study argues that this perspective also contains significant limitations. In particular, the pessimistic assumption that the culture industry entirely eliminates individuals' critical capacities appears insufficient when confronted with the historical experiences of democratic participation, social movements, and collective resistance.

The central argument of this research is that, despite developing highly sophisticated conceptual tools for analyzing domination in modern societies, the Frankfurt School narrows the scope of freedom by establishing an excessively strong association between reason and totalitarianism. Interpreting enlightenment and reason almost exclusively as sources of domination renders emancipatory possibilities invisible and leads critical theory toward a theoretical impasse characterized by pessimism. In this regard, Jürgen Habermas's concept of communicative reason is presented as an important alternative. Habermas argues that alongside instrumental reason there exists communicative reason, through which freedom can be reconstructed via democratic participation, public deliberation, and intersubjective communication.

In conclusion, while acknowledging the Frankfurt School's significant contributions to debates on freedom, modernity, and domination, this study argues that its broad generalization of the critique of enlightenment and reason creates important theoretical limitations. When contemporary experiences of democratization, human rights, social movements, and participatory politics are taken into account, freedom should not be understood solely through a critique of instrumental reason. Rather, it should also be analyzed in relation to emancipatory

dynamics such as communication, democratic participation, and social praxis. Accordingly, a more balanced understanding of freedom requires integrating the Frankfurt School's insights into domination with perspectives that recognize the transformative and liberating potential of collective human action.

Kaynaklar

Adorno, T. W. ve Horkheimer, M. (2010). Aydınlanmanın Diyalektiği. Çev: Nihat Ünler ve Elif Öztartan Karadoğan. Kabalcı Yayınları.

Adorno, T. W. ve Horkheimer, M. (2011). Sosyolojik Acılımlar. Çev: M. Sezai Durgun-Adnan Gümüş. BilgeSu Yayınları.

Adorno, T. W. (2012). Minima Moralia, Çev: Orhan Koçak ve Ahmet Doğukan. Metis Yayınları.

Adorno, T. W. (2014). Kültür Endüstrisi-Kültür Yönetimi. Çev: Nihat Ülner ve Diğerleri. İletişim Yayınları.

Adorno, T. W. (2017). Walter Benjamin Üzerine. Çev: Dilman Muradoğlu. Yapı Kredi Yayınları.

Benhabib, S. (2006). Modernlik ve Eleştirel Kuramın Çıkmazları. H. E. Bağce (Ed.), Frankfurt Okulu. İçinde (ss. 83-110). Doğu Batı Yayınları.

Bernstein, J. M. (2003). Görünüşü kurtarmak niye? metafizik deneyim ve etiğin olabilirliği. Cogito*, 36,* 201-233.

Bernstein, J. M. Sunuş. Kültür Endüstrisi- Kültür Yönetimi. Çev: Nihat Ülner ve Diğerleri. İletişim Yayınları.

Bottomore, T. (2013). Frankfurt Okulu ve Eleştirisi. Çev: Ümit Hüsrev Yolsal. Say Yayınları.

Çiğdem, A. (2008). Akıl ve Toplumun Özgürleşmesi. İletişim Yayınları.

Dellaloğlu, B. F. (2003). Bir giriş: Adorno yüz yaşında. Cogito, 36, 13-36.

Geuss, R. (2000). Eleştirel Teori. Çev: Ferda Keskin. Ayrıntı Yayınları.

Grönberg, T. ve Grönberg, D. (2003). Toplum Bilimleri Yönteminde Pozitivizm: Adorno-Popper Tartışması. Cogito 36, 124-141.

Gülenç, K. (2015). Frankfurt Okulu, Eleştiri, Toplum ve Bilim. Ayrıntı Yayınları.

Habermas, J. (1993). İdeoloji" Olarak Teknik ve Bilim. Çev: Mustafa Tüzel. Yapı Kredi Yayınları.

Habermas, J. (1996). İletişimsel Eylem Kuramı. Çev: Mustafa Tüzel. Kabalcı Yayınları.

Habermas, J. (2003). Mitle Aydınlanmanın Kördüğümü: Max Horkheimer ve Theodor Adorno', Cogito 36, 85-108.

Holz, H. H. (2012). Frankfurt Okulu Eleştirisi. Çev: Olcay Geridönmez. Evrensel Yayınları.

Horkheimer, M ve Adorno, T. W. (1996). Aydınlanmanın Diyalektiği II. Çev. Oğuz Özügül. Kabalcı Yayınları.

Horkheimer, M. (1998). Akıl Tutulması. Çev: Orhan Koçak. Metis Yayınları.

Horkheimer, M. (2005). Geleneksel ve Eleştirel Kuram. Çev: Mustafa Tüzel. Yapı Kredi Yayınları.

Kellner, D. (2006). Frankfurt Okulunu Yeniden Değerlendirmek: Martin Jay'in Diyalektik İmgelem'inin Eleştirisi. H. E. Bağce (Ed.), Frankfurt Okulu. İçinde (ss. 134-164). Doğu Batı Yayınları.

Marcuse, H. (2013). Özgürlük Üzerine Bir Deneme. Çev: Soner Soysal. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

McCarthy, T. (2006). Eleştirel Kuram ve Felsefe ile İlişkisi Üstüne. H. E. Bağce (Ed), Frankfurt Okulu. İçinde (ss. 55-82). Doğu Batı Yayınları.

Öztürk, A. (2015). Aydınlanmanın mite gerileyişi tezi üzerine düşünceler. Doğu Batı, 71, 93-108.

Öztürk, A. ve Öztürk, K. H. (2022). Frankfurt Okulu Düşüncesinde Totalitarizm Tartışması: Akıl ve Özgürlüğün Diyalektik Birlikteliği. A. Öztürk ve C. C. Çevik (Eds.), Kavramlar Tarihi Özgürlük. İçinde (ss. 422-455). Doğu Batı Yayınları.

Reijen, W. V. (2006). Aydınlanmanın Diyalektiğini Alegori Olarak Okumak. H. E. Bağce (Ed.), Frankfurt Okulu. İçinde (ss. 167-188). Doğu Batı Yayınları.

Slater, P. (1998). Frankfurt Okulu. Çev: Ahmet Özden. Kabalcı Yayınları.

Specter, M. G. (2012). Habermas, Entelektüel Bir Biyografi. Çev: İsmail Ilgar. İletişim Yayınları.

Therborn, G. (2006). Frankfurt Okulu. H. E. Bağce (Ed.), Frankfurt Okulu. İçinde (ss. 19-54). Doğu Batı Yayınları.

Timur, T. (2012). Habermas'ı Okumak. Yordam Yayınları.